

Giseline Kuipers

HET EERSTE TRANSNATIONALE HUMORSCHANDAAL

De Mohammed-cartoons en de mondialisering van de humor¹

De wereldwijde controverse over de Deense spotprenten van Mohammed kan beschouwd worden als het eerste transnationale 'humorschandaal'. De meeste landen hebben in het verleden wel humorschandalen gehad: publieke controverses over een grap gemaakt over een gevoelig onderwerp, op het verkeerde moment, door de verkeerde persoon, of op de verkeerde (publieke) plaats. Maar het schandaal rondom de cartoons van de Islamitische profeet, gepubliceerd in de Deense *Jyllands Posten* op 30 september 2005, strekte zich uit over minstens drie continenten, heeft geleid tot diplomatieke crises, rellen, economische boycots van Deense producten, bestormingen van ambassades, en heeft zelfs levens gekost.²

Nog nooit werden cartoons zo serieus genomen. Zelfs het wetenschappelijk humoronderzoek – gewoonlijk een marginaal en onschadelijk wetenschapsgebied – werd ineens politiek gevoelig. Bij de opening van het jaarlijkse humorcongres, toevalligerwijs in Denemarken in 2006, vertelde de organisator dat hij enkele weken voor het congres bezoek had gekregen van 'de Deense CIA'.

Hoewel de Deense veiligheidsdienst er vast anders over dacht, was dit transnationale humorschandaal voor de humoronderzoekers op dit congres (waaronder ikzelf) bovenal erg interessant. Wat maakt dat deze twaalf spotprenten, nota bene gepubliceerd in Denemarken, zoveel tumult veroorzaken? Hoe komt het dat uitgerekend *cartoons* wereldwijd zulke heftige reacties oproepen – in veel opzichten heftiger dan reacties op de inval in Irak, de bezette gebieden in Palestina, of zelfs de foto's uit Abu Ghraib? Kunnen we hier nu uit concluderen dat humor ineens een rol van betekenis speelt in internationale betrekkingen? En is hier überhaupt wel sprake van humor, als zoveel mensen er eerder boos dan vermaakt op lijken te reageren?

De wereldwijde reacties op deze cartoons laat vooral goed zien wat de consequenties zijn van de mondialisering van humor. De internationale verspreiding en uitwisseling van humor, van Amerikaanse sitcoms tot de slapstick van Hongkongees Jackie Chan, heeft geleid tot het ontstaan van een internationale humorcultuur, waarin iedereen weet wie Bill Cosby en Garfield zijn, en iedereen dezelfde moppen vertelt – maar wel over het eigen domme buurvolk (bij ons de Belgen). Deze mondiale humorcultuur kan je opvatten als resultaat van

cultureel imperialisme, maar ook, optimistischer, als een teken dat humor wel degelijk cultuurverschil kan overbruggen. De Deense cartoons tonen een wat grimmiger kant van deze mondiale humoruitwisseling: deze humor werd niet geëxporteerd vanwege zijn amusementswaarde, maar om zijn politieke betekenis.

Om deze controverser te analyseren, en de manier waarop deze zich ontwikkeld heeft in Denemarken en wereldwijd, wil ik het idee introduceren van een *normatieve gemeenschap* van humor.³ Elke groep, en elke samenleving, heeft, grotendeels onuitgesproken, regels over waar grappen over gemaakt kunnen worden. Binnen zo'n gemeenschap – en mensen kunnen bij meerdere tegelijk horen – houden mensen zich gewoonlijk aan zulke regels, zelfs als ze het er niet mee eens zijn. Een voorbeeld van de werking van normatieve gemeenschappen is de relatieve afwezigheid van grappen over etnisch verschil, met name over groepen met een lage status, in het publieke domein in de meeste Westerse landen. In het algemeen gebeurt dit zonder enige juridische ingreep of wettelijk verbod. Zulke grappen worden in de meeste landen alleen gemaakt door leden van die groep zelf: de ongeschreven regel luidt dat zwarten grappen maken over zwarten, joden over joden, Turken over Turken (Kuipers 2006). Normatieve gemeenschappen hebben ook dergelijke ongeschreven regels over de gepastheid van grappen over bijvoorbeeld seks of machthebbers, en situaties waarin het maken van grappen wel of niet toegestaan is. En elke groep heeft ook onderwerpen die te belangrijk, te serieus, of te 'heilig' zijn om grappen over te maken: het Koninklijk Huis, God, de Holocaust, de Paus, de Bijbel, de President – of de Profeet.

Sociale groepen bereiken een soort consensus over waar wel en niet om gelachen mag worden. Dit hoeft geen resultaat te zijn van vreedzame, egalitaire, Habermasiaanse onderhandelingen (cf. Habermas 1984, 1987). Er zijn altijd mensen die vinden dat ze niet de kans krijgen om alle grappen te maken die ze zouden willen, terwijl anderen weer vinden dat er te vaak grappen ten koste van hen worden gemaakt. Normatieve gemeenschappen impliceren vooral ook dat er overeenstemming bestaat over wat te doen als grappen verkeerd vallen: er zijn instituties waar je je beklag kunt doen, gelegenheden en plaatsen om je te verweren en tegenspraak te bieden, en woordvoerders om groepsbelangen publiekelijk te verdedigen. In dictaturen en dubieuze democratieën (zoals het merendeel van de landen in het Midden-Oosten en de Arabische wereld) zijn dergelijke procedures problematischer. Hier is wel sprake van normatieve gemeenschappen, maar de machtsverhoudingen zijn zo scheef dat (openlijk) debat en protest soms bijna onmogelijk is (Luyendijk 2006).

Het verloop van de affaire in Denemarken zelf maakt duidelijk hoe zo'n normatieve gemeenschap werkt. Veel Deense moslims, en trouwens ook veel andere Denen, namen aanstoot aan de cartoons. Maar in het algemeen wisten ze waar ze met hun grieven heen moesten (bijv. de rechter, de pers). Tot de internationale controverse begon, enkele maanden na publicatie van de spot-

prenten, leek het erop dat men er wel uit zou komen: de kwestie was besproken, bediscussieerd, bij de rechter gedeponereerd, kortom: gekanaliseerd.

Dit wil niet zeggen dat de controversen geen effect had. De cartoons waren overduidelijk bedoeld als een *interventie* in de Deense normatieve gemeenschap. De tekeningen waren gemaakt in reactie op de terughoudendheid van Deense tekenaars een kinderboek over Mohammeds leven te illustreren. De tekst bij het artikel maakte duidelijk dat de cartoons in elk geval een beetje bedoeld waren als provocatie:

Zij [moslims] eisen een speciale positie, ze staan op een speciale behandeling van hun eigen religieuze gevoelens. Dit is onverenigbaar met de hedendaagse democratie en vrijheid van meningsuiting, waar je bereid moet zijn hoon, spot, en ridiculisering te dragen. Dat is zeker niet altijd aantrekkelijk of prettig om naar te kijken, en het betekent niet dat religieuze gevoelens tegen elke prijs belachelijk gemaakt moeten worden, maar dat is van ondergeschikt belang in de huidige context (Rose 2005).

Deense moslims konden niet veel anders dan hierop ingaan. Maar na deze toelichting op de cartoons zou bezwaar maken bijna per definitie een signaal zijn dat Deense moslims inderdaad die 'speciale positie' opeisten. Elke reactie op deze cartoons, zelfs de meest geïntegreerde, leek gedoemd vooral te benadrukken hoeveel afstand er was tussen de Deense samenleving en eventuele klagers (en de groep waartoe zij behoorden). Bovendien zou, door de keuze voor de krant om Mohammed af te beelden in sportprenten, elk protest ook nog weg vrijmaken voor het vernietigende verwijt 'geen gevoel voor humor te hebben', 'geen grapje te kunnen hebben', niet in staat zijn 'om zichzelf te lachen'.

De internationale verspreiding van deze cartoons laat zien hoe verschillende normatieve gemeenschappen ze op heel verschillende manieren hebben geïncorporeerd.⁴ Nederland was een van de eerste landen buiten Denemarken waar de cartoons gepubliceerd werden, door de *Elsevier* en op de website van Geert Wilders. De verdediging van de cartoons werd dus overwegend geclaimd aan de rechterzijde van het politieke spectrum. In Frankrijk kwam het debat terecht in een heel ander politiek landschap: de discussie ging vooral over persvrijheid en de positie van godsdienst in de publieke sfeer, en daarom werden de cartoons ook herdrukt in linkse kranten als *Libération* of *Charlie Hebdo*. In de VS, waar religie een veel centraler positie heeft in het openbare leven dan in Europa, werden de cartoons in geen van de toonaangevende nieuwsmedia gepubliceerd. En in samenlevingen met een overwegend Islamitische bevolking werd door kranten weliswaar veel aandacht besteed aan de cartoons, maar werden ze vaak onscherp, heel klein, of gescrambled herdrukt. In deze landen waren de reacties (soms aangemoedigd door de overheid) in het algemeen boos en verontwaardigd, hoewel Islamitische landen onderling sterk verschilden.

De wereldwijde receptie van de cartoons laat niet alleen zien hoe verschillende normatieve gemeenschappen op verschillende manieren omgaan met dezelfde prenten, maar ook dat het op transnationaal niveau eigenlijk niet lukt om tot zo'n consensus te komen. Ondanks het internationale succes van Amerikaanse komedies of moppen over domme buurvolken, is er geen supranationale normatieve gemeenschap. Er is noch consensus over de grenzen van humor, noch over de procedures om meningsverschillen te hanteren. Dit werd al snel na publicatie van de prenten duidelijk, toen ambassadeurs uit verschillende Moslimlanden de Deense premier verzochten om een gesprek over de zaak. De premier weigerde omdat hij zich niet wilde mengen in de persvrijheid. Dit geeft aan dat er vanaf het begin geen overeenstemming was over woordvoerders, procedures, en verantwoordelijkheden.

De vraag die mij als humoronderzoeker het meest boeit is hoe het komt dat zo'n wereldwijd schandaal veroorzaakt is door *cartoons* en niet, bijvoorbeeld, door economische sancties, de oorlog in Irak, of de gevangenen van Guantanamo? Waarom zouden mensen minder boos worden van 'echt' geweld en onderdrukking dan van twaalf prenten, gepubliceerd in een dagblad in een tamelijk klein Scandinavisch land? De protesten tegen de oorlog in Irak of Abu Ghraib zijn niet zo uit de hand gelopen, en hebben niet zo'n wijde verbreiding gehad als de protesten tegen de cartoons. Dit wordt nog verbazender als je bedenkt dat veel van de demonstranten deze cartoons waarschijnlijk niet eens gezien hebben. Blijkbaar werd het protest opgewekt alleen door het idee van cartoons van de profeet.

Overigens kun je je afvragen in hoeverre deze cartoons humoristisch zijn. Als je kijkt naar de formele kenmerken die humor volgens humoronderzoekers heeft – een dubbele betekenis, een clou, een pointe waarvoor een soort mentale verschuiving nodig is – dan voldoen niet alle twaalf cartoons daaraan. Een van de gewraakte tekeningen toont niets meer dan een man met een baard en een tulband in de woestijn, naast een palmboom. Echt sprake van een grap lijkt hier niet te zijn. Andere hebben overduidelijk de vorm van een grappige cartoon, met een onderschrift met een duidelijke clou. Het bekendst is degene waar Mohammed aan de hemelpoort probeert zelfmoordterroristen te stoppen omdat de maagden op zijn. De meeste bevinden zich ergens in het omstreden gebied tussen belediging en grap, zoals de tekening van een bebaarde persoon met een bom in zijn tulband (waarschijnlijk de meest omstreden van de twaalf tekeningen). De *framing* suggereert echter wel degelijk dat hier sprake is van 'humor'. In de begeleidende tekst is sprake van 'spot' en 'belachelijk maken'. Ook de keuze voor het cartoongenre, inclusief vormconventies als een enigszins overdreven tekenstijl, of een onderschrift, spreekt duidelijke (visuele) taal, die wereldwijd begrepen wordt. Misschien kun je er niet om lachen, maar het ziet eruit als een grap.

De mondiale cultuur is voor een belangrijk deel beeldcultuur. Dat het hier ging om cartoons, maakte export over taalkundige grenzen eenvoudig. Maar

ook het feit dat deze cartoons werden gebracht als *humoristische* afbeeldingen heeft een cruciale rol gespeeld in de escalatie. Humor en lachen zijn nauw verbonden met het afbakenen van sociale grenzen: om iemand lachen is een van de sterkste markeringen van sociale uitsluiting. Grappen ten koste van iemand laten bovendien weinig ruimte voor de bespotten om op een waardige manier te reageren. Je kan meelachen (en je daar ongemakkelijk over voelen); proberen het te negeren, of je kunt bezwaar maken, maar laat je wel zien dat je geen gevoel voor humor hebt.⁵ Hierdoor wordt uitlachen vaak ervaren als de meest vernederende vorm van communicatie, erger nog dan fysiek of verbaal geweld.

Daar kwam nog bij de dat de cartoons direct gericht waren op het symbolisch zwaarbeladen domein van de godsdienst – een riskant gebied voor humoristen overal ter wereld. Door deze combinatie van ridiculisering, religie, en een visueel format konden deze cartoons makkelijk een symbool worden voor alle onrecht dat ‘het westen’ (met Denemarken als nogal ongebruikelijke representant) Moslims aandoet, overal ter wereld.

De sociologe Rose Coser beschreef humor ooit in een veelgeciteerd artikel, als ‘een uitnodiging om dichterbij te komen’ (Coser 1959: 172). Soms is een grap eerder een uitnodiging tot een robbertje vechten: een uitdaging. Humor is een gebied waar vaak strijd wordt geleverd over moraal en maatschappelijke grenzen. Het feit dat humor vaak gaat over gevoelige onderwerpen maakt dat verschillen tussen sociale groepen juist in reacties op grappen scherp naar voren komen. In tijden van sociale verandering en verschuivende machtsbalansen gebruiken mensen humor daarom vaak om zich te manifesteren, hun identiteit neer te zetten, te laten zien waar ze voor staan, en hun tegenstanders uit te dagen. Dat maakt humorschandalen een goede manier om sociale en culturele veranderingen in kaart te brengen.

Van de vele sociale en culturele veranderingen van de afgelopen decennia is de toenemende culturele mondialisering een van de belangrijkste. En ook hier biedt humor scherp zicht op de complexiteiten en tegenstrijdigheden van dit proces. Dit leidt voor mensen wereldwijd tot nieuwe, en lastige vragen, zoals: moet je bij het maken van een grap ook rekening houden met gevoelens van mensen een werelddeel verderop? Is het überhaupt mogelijk om humor te bedenken die in alle morele gemeenschappen ter wereld wordt geaccepteerd? Maar voor sociologen, zeker degenen die zich ook nog met humor bezighouden, levert het ook nieuwe academische vragen op, zoals: hoe werkt humor in een gemonialiseerde wereld? En hoe dat te onderzoeken?

Noten

¹ Met dank aan Paul Lewis, Christie Davies, Victor Raskin, Stef Aupers en Peter Mascini voor hun scherpzinnige commentaar.

² Voor achtergrondinformatie, en een tijdslijn van de affaire, zie het overzicht van de BBC op http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/4688602.stm of het uit-

stekende en zeer gedetailleerde artikel op Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Jyllands-Posten_Muhammad_cartoons_controversy

3 Strikt genomen is natuurlijk elke gemeenschap normatief, in de zin dat elke groep of samenleving normen maakt en deelt, en grenzen stelt. Voor de duidelijkheid, en omdat het hier specifiek gaat om de manier waarop gemeenschappen omgaan met morele kwesties, gebruik ik hier toch in sociologische ogen vast enigszins pleonastische ‘normatieve gemeenschap’.

4 Een volledig chronologisch overzicht van de herdrukken van de cartoons is te vinden op: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_newspapers_that_reprinted_Jyllands-Posten%27s_Muhammad_cartoons

5 Ik heb uit de schandalen rondom deze cartoons wel de indruk overgehouden dat het verwijt ‘geen gevoel voor humor’ te hebben niet in alle culturen en contexten even erg wordt gevonden. Vooral in Noord/West-Europa en de VS lijkt dit te gelden als een zeer ernstige karakterfout, maar niet alleen in Islamitische landen, maar ook in het zuiden van Europa lijkt men hier minder zwaar aan te tillen. Onderzoek hiernaar zou interessant zijn (maar niet eenvoudig uitvoerbaar).

Literatuur

Coser, R. (1959) Some Social Functions of Laughter: A Study of Humor in a Hospital Setting. *Human Relations* 12 (2) 171-182.

Habermas, J. (1984, 1987) *The Theory of Communicative Action*, 2 vols. Boston: Beacon Press.

Kuipers, G. (2006) The Social Construction of Digital Danger: Debating, Defusing and Inflatating the Moral Dangers of Online Humor and Pornography in the Netherlands and the United States. *New Media and Society* 8 (3) 379-400.

Luyendijk, J. (2006) *Het zijn net mensen. Beelden van het Midden-Oosten*. Amsterdam: Podium.

Rose, F. (2005) Muhammeds ansigt. *Jyllands-Posten* 9-30-2005.

<http://www.jp.dk/login?url=indland/artikel:aid=3293102:fid=11146> (bezoekt 3 september 2006). Engelse vertaling http://en.wikipedia.org/wiki/Jyllands-Posten_Muhammad_cartoons_controversy (bezoekt 3 september 2006)